

ISSN 0002 – 3221

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН

КАБАРЛАРЫ

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

БИШКЕК 2021



ilimbasma@mail.ru

**ИЗВЕСТИЯ
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

ISSN 0002–3221

Редакционно-издательская коллегия:

академик М.С. Джуматаев (главный редактор)
академик О. А. Тогусаков (зам. главного редактора)
член-корреспондент Б. М. Дженбаев (отв. секретарь)

академик А. А. Акматалиев

академик Ж. А. Акималиев

академик А. А. Борубаев

академик Ш. Ж. Жоробекова

академик К. М. Жумалиев

академик Т. К. Койчуев

академик А.А. Кутанов

академик М. М. Мамытов

академик Д. К. Кудаяров

академик А. Э Эркебаев

академик И. А. Ашимов

академик К. Ч. Кожогулов

академик Р. З. Нургазиев

доктор филос. наук Н. К. Саралаев

доктор технич. наук Б. С. Султаналиев

Журнал основан
в 1966 г.
Выходит 4 раза
в год

Журнал зарегистрирован
в Министерстве
юстиции КР
свидетельство
№1950

Журнал
входит в
систему РИНЦ
с 2016 г.

ИЦ «Илим»
НАН КР
г. Бишкек
пр. Чуй 265а

ХИМИЯ

- Кожомбердиев Ж.А., Сулайманова А., Кенжебаев С.С., Содомбеков И.С., Киязова Н.В., Семенова Т.В.** Воздействие бессистемного выпаса в лугостепных растительных сообществах южного макросклона пастбищной системы Каркыра.....5
 Каркыра жайытындагы күнгөй бетиндеги чар жайыт системасыз мал жаюнун таасири
 Impact of unregulated grazing system on meadow-steppe plant communities of southern macroslope Karkyra valley

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

- Оморов Р.О.** Динамикалык системалардын сезгичтиги, сезбестиги жана бифуркациялары.....11
 Чувствительность, грубость и бифуркации динамических систем
 Sensitivity, roughness and bifurcations of dynamic systems

МАТЕМАТИКА

- Кенеева Д.М.** Теорема сложения вероятностей18
 Ыктымалдуулуктарды кошуунун теоремасы
 Probability addition theorem

ИСТОРИЯ

- Кененсариев Т., Анарбекова В.Э.** Нүзүп бий тарыхый изилдөөлөрдө жана талаа материалдарында... 27
 Нусуп бий в исторических исследованиях и полевых материалах
 Nuzup biy in historical researches and field materials

- Каратаев О.** Государственное управление енисейских кыргызов: ичреки (ичреки) и өге (өге). VII–XI вв.....34
 Енисей кыргыз мамлекеттик администрациясы: ичреки (ичреки) жана өге (өге). VII–XI bb.
 State administration of the yenisei kyrgyz: ichreki (ичреки) and öge (өге). VII–XI centuries

- Арзыбаев Т.К.** Кенже-кара ырчы айткан «Семетей» эпосундагы фонографынын изилдөө тарыхы.....43
 В рассказе Кенже-кара эпосе «Семетей» истории изучения фонографа
 In the epic «Semetey» history of the study of the phonograph in the story of Kenzhe-kara

ФИЛОСОФИЯ

- Сариева К.** Чыгармачылык – жаңыны жаратуучу эмгек51
 Творчество- это креативная работа
 Creativity is a new creative work

ФИЛОЛОГИЯ

- Абдувалиев И.** *Art* топокомпонентинин айланасында учкай сөз.....57
 Короткое слово об топокомпонента *art*
 A short word about toposcomponent *art*

- Атыгаев Б.И.** Кыргыз синтаксис илиминин жаралышы.....68
 Зарождение науки о синтаксисе в Кыргызстане
 Origin of the science of Kyrgyz syntax

**ИСТОРИЯ
HISTORY**

УДК: 947(575.2):39:398

Кененсариев Ташманбет*тарых илим. докт., профессор,**Кыргыз Республикасынын**«Манас» жана Чыңгыз Айтматов**улуттук академиясынын Манас таануу бөлүмүнүн башчысы***Кененсариев Ташманбет***доктор исторических наук., профессор,**зав. кафедрой манасоведения**Национальной академии имени**«Манас» и Чингиза Айтматова**Кыргызской Республики***Kenensariiev Tashmanbet***doctor of historical sciences., professor,**head department of Manas Studies**National Academy named after**«Manas» and Chingiz Aitmatov**the Kyrgyz Republic***Анарбекова Венера Эркинбековна***тарых илим.канд., доценттин м.а.**Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту (ИИМСИ)***Анарбекова Венера Эркинбековна***канд. истор.наук., и.о. доцента**Научно-исследовательский медико-социальный институт (НИМСИ)***Anarbekova Venera Erkinbekovna***cand. history of sciences,**acting associate professor research medical and social Institute (NIMSI)***НҮЗҮП БИЙ ТАРЫХЫЙ ИЗИЛДӨӨЛӨРДӨ ЖАНА
ТАЛАА МАТЕРИАЛДАРЫНДА**

Аннотация. Бул макалада Кокон хандыгында таасирдүү роль ойногон Нүзүп миң башынын генеалогиялык таблицасы, анын ата-бабасынын да хандыкта көрүнүктүү орунду ээлегендиги информаторлордун маалыматтарына таянуу менен кошоктордун мисалында берилет. Ошону менен катар буга чейинки изилденип келген архивдик материалдар, илимий макалаларга, илимий изилдөөлөргө дагы шилтемелер берилди. Изилдөөбүздүн өзгөчөлүгү, Нүзүп бий туулуп-өскөн Аксы жергесинин Авлетим айылындагы жердештери жана туугандарынын ушул күнгө дейре унутпай ооздон-оозго аңызга айланып, айтылып келген жоктоо ырлары, тарыхый окуялары информаторлордун өз оозунан жаздырылып, илимий айлампага киргизилгендигинде. Мындан улам кыргыз элиндеги оозеки тарыхый булактын ролу чоң экендигин дагы белгилөөгө болот. Өз алдынча жүргүзүлгөн чалгындоо

этнографиялык экспедицияда миң башынын санжыралык таблицасы дагы түзүлүп, илимий изилдөөлөр менен салыштырылды.

Негизги сөздөр: *Нузуп бий, Кокон хандыгы, кошок, салык, кокон чептери, кыргыз төбөлдөрү, Аксы өрөөнү.*

НУСУП БИЙ В ИСТОРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ И ПОЛЕВЫХ МАТЕРИАЛАХ

Аннотация. В этой статье приведена генеалогическая таблица Нузуп бия, сыгравшего влиятельную роль в Кокандском ханстве, на примере песен-причитаний со ссылкой на данные информаторов о том, что его предок также занимал видное место в ханстве. Наряду с этим даны ссылки на ранее изученные архивные материалы, научные статьи, научные исследования. Особенность нашего исследования в том, что до сих пор из уст в уста не забываются песни и исторические события про Нузуп бия, рассказываемые его земляками и родственниками в селе Авлетим Аксыйского района, записанные и включенные в научный оборот информаторами. Следует отметить, что роль устного исторического источника в кыргызском народе велика. В самостоятельно проведенной разведывательной этнографической экспедиции также составлена генеалогическая таблица политического деятеля, сравненная с научными исследованиями.

Ключевые слова: Нузуп бий, Кокандское ханство, причитание, налог, кокандские крепости, кыргызские правители, Аксыйский регион.

NUZUP BIY IN HISTORICAL RESEARCHES AND FIELD MATERIALS

Abstract. This article presents the genealogical table of Nuzup biy, who played an influential role in the Kokand Khanate, using the example of lament songs with reference to information from informants that his ancestor also occupied a prominent place in the khanate. Along with this, links are given to previously studied archival materials, scientific articles, scientific research. The peculiarity of our research is that, until now, the songs and historical events about Nuzup biy, told by his fellow countrymen and relatives in the village of Avletim of the Aksy region, recorded and included in the scientific circulation by informants, are not forgotten by word of mouth. It should be noted that the role of the oral historical source in the Kyrgyz people is great. The independently conducted ethnographic reconnaissance expedition also compiled a genealogical table of the politician, compared with scientific research.

Key words: Nusup, Kokand Khanate, lamentations (koshok), tax, Kokand fortresses, Kyrgyz rulers, Aksy region.

Кокон хандыгы көп этностуу мамлекет болгон. Хандыктын ээлеген аймагы, калкынын курамы боюнча Түркстан чөлкөмүнүн баардык бөлүгүн камтыган. Мамлекетте жашаган элдердин өкүлдөрү хандыктын коомдук-саясий турмушуна ишмердүү аралашышкан. Ушул жагдайдан алып караганда, Нузуп бийдин Кокон хандыгына барып калышы бул кокустук эмес. Анткени,

анын Эсенбай, Эшбото, Кожомкул деген аталары Кокон хандыгында таасирдүү роль ойноп турган. Мисалы, биз 2003-жылы талаа материалдарын чогултканда Аксы районунун Авлетим айылында акын Ташбай Жоробеков бул инсандар жөнүндө генеалогиялык маалыматтарды айтып берген [9; 120–121-бб.].

Нүзүптүн атасы Эсенбай Аксы өрөөнүнө гана эмес Кокон ордосуна чейин ысымы тараган саруулардын белгилүү бийи болгон. Эсенбайдын Кокон хандыгы тарабынан атайын «датка» наамын алганы тууралуу маалыматтар али табыла элек. Бирок, эл арасында негедир «датка» аталып келгендигин танууга болбойт. Ошентип, өз мезгилинде Эсенбай бий хан ордосуна чейин таанымал кыргыз бийлеринин ичиндеги кадыр-барктуу адамдардын биринен болгон [1].

Эсенбай датканын атасы Эшбото бий, Эшбото бийдин атасы Кожомкул да жалпы Аксы элине жана Кокон хандыгына таасири тийип турган адамдар болгон. Кокон хандыгы өз аймагын кеңейтүүгө жасаган аракеттеринде жана жергиликтүү элден салык алганы келген кокон зекетчилери менен каршылашып Кожомкул баатыр бир өзбек балбаны менен жекеме-жекеге чыгып, аны эр сайышта өлтүрө сайгандыгы эл арасында айтылып жүрөт.

Кокон хандыгы менен Аксы өрөөнүндөгү жергиликтүү кыргыздардын ортосунда Орток-Бел деген жерде бир ынтымакка келүү боюнча чогулушуп, бирок Кожомкул хандыкка каршы чыгат. Өрөөндөгү элди Кокон хандыгынын талоончул саясатынан коргоо үчүн хандыкты көздөй кол курап бара жатканда Касан-Сайдын мурунку Куйбышев колхозунда (азыркы Ызар, Баймак, Кош-Алмурут жана Кош-Терек айылдары) кокондук аскерлер тарабынан туткундалып, Кожомкулдун башын кесип Коконго алып кетип, ал эми денесин ошол жерге көмүптүр [8].

«Кожомкул балбанга кошулган кошокту кичине кезимде чоң апамдан үйрөнүп алган элем...» деп 87 жаштагы Айым эне минтип айтып берген:

Элден мурун ат өлгөн,
Анан арабакч сарт өлгөн.
Кожомкул менен Кожояр,
Суу жүрөк кокон аскерин,
Ыргыта сайып өлтүргөн [6].

Жогоруда мисал келтирилген кошоктордогу сарт аталышынын тарыхый маанисине токтолсок, XV–XVI кылымдарда отурукташкан шаар-кыштак калкын түзүп, мурун иран тилинде сүйлөп, кийин түрктөшүп кетишкен тургундарды «сарттар» деп аташкан. Кийинчерээк, XVIII кылымдарда отурукташкан өзбектерди, башка этносторду да «сарттар» [6, 476-б: 12, 32-б.] деп атап калышкан. «Сарт» термини этникалык мааниде колдонулган эмес. Ал орто кылымдардан бери эле социалдык мааниде колдонулуп, «дыйкан, кол өнөрчү, соодагер» деген түшүнүктү камтыган [11, 10-б.]. Султан Бабурдун айтымында XV–XVI кылымдарда Фергана өрөөнүнүн Маргалаң, Исфара, Хожент тарабында гана сарттар, ал эми Ош, Анжыян, Аксыкентте түрктөр жашаган. Жалпы эле элдик түшүнүктө «сарт» деп азыркы өзбектерди түшүнүшкөн. Буга ылайык жогоруда айтылган кошок ырында да информатор «сарттар» – бул өзбектер деп баса белгилеген. Өзбек эли 1924-жылкы эл каттоого чейин «сарттар» жана «өзбектер» деп эки эл катары берилип келгендигин Т. Кененсариев белгилейт.

Мындай окуядан кийин Авлетимге салына турган салыктан эл дүрбөгөн себептүү Кокон салыкчыларын бир нече жыл Авлетимге киргизбей турган. Кожомкулдун агасы Кожояр хандыктан коргонуу үчүн чеп-коргон курган экен. Өзүнчө кол курап курдурган коргонунун ар жерине мылтыкчан черик койдуртуптур. Кожояр стратег инсан болгондуктан, Кокон хандыгы кол салганда бирде ак боз, бирде кара, бирде жээрде ат минген желдеттерин ойнотконун көрүп, Кокон хандыгы «жеңе албайбыз» деп кайтып кеткен деген айтым сөз бар.

Бир нече жылдан кийин Кокон хандыгы кайрадан кол салат. Ал каптарга кум салдырып, ар бирине мылтык койдуруп койгон экен. Аны көргөн аскерлер «ок дарысы ушунча болсо, анда аскери канча, аны жеңе албайбыз го» деп экинчи жолу да кол салбаптыр. Кожояр ааламдан өткөндөн кийин баласы Мазар-Кердеги Чынар-Мазар деген бейитке койдуруп, өзү элге кайрылып

келбей, Алайга өтүп кеткен экен [8]. Бүгүнкү күнгө чейин жергиликтүү эл «Кожоярдын чеп-коргону» деп ар-ар жерде дөмпөйүп калган коргонду көрсөтүшөт.

Кыргыздардын эркиндик үчүн акыр аягына чейин салгылашууга даярдыгы, алардын эр жүрөктүүлүгү жана тайманбастыгы, уруулардын кадыр-баркы, Кокон баскынчыларынын тоноочулук кол салуусунан сактап турган. Кыргыз эли кокон хандыгынын бийлигине ырааттуулук менен баш ийген эмес. Чет өлкөлүк баскынчылардын эзүүсүнө каршы дайыма көтөрүлүп турган. Кокон төбөлдөрү элдин боштондугун ырайымсыздык менен басып, белгилүү жерлерге чептерди курган. Элдин нааразычылыгынан корккон Кокон бийлиги Ысык-Көлдө (Барскан, Коңур-Өлөң, Каракол), Чүй өрөөнүндө (Чалдыбар, Кара-Балта, Ак-Суу, Бишкек, Токмок), түштүктө (Таш-Көмүр, Кан, Дароот-Коргон, Кызыл-Коргон), Тянь-Шанда (Тогуз-Торо, Жумгал, Куртка), ж.б. жерлерде нөкөрлөр чептерди курушкан. Чептерде анчейин көп эмес черик күчү кармалган. Алардын милдети көп кырдуу болгон.

Биринчиден – чепте жергиликтүү бийлик ээлери баш калкалаган; экинчиден – аларга элдик козголоңду басып туруу милдети жүктөлгөн; үчүнчүдөн – талоончул жортуулдарды жасоо учурунда таяныч пункттары катары кызмат кылган; төртүнчүдөн – соодагерлердин, кербендердин эс алып өтүүчү жана алардын коопсуздугун камсыз кылуучу жай катары эсептелген [3, 158-б.]. Бирок, Кожояр курдурган чеп-коргон тескерисинче Кокон хандыгына каршы элди талоончул согуштан сактоо максатында курулгандыгы жогоруда айтылды. Биз изилдөөлөрдө адабияттардан бул тууралуу материалдарды таба албадык, же болсо дагы алар биздин колубузда жок болду. Ошентсе да, Кыргызстандын аймагында кыргыздардын өзүлөрүнө таандык чептер Кокон хандыгы басып алганга чейин салынган. Айрым тарыхый адабияттарда «отурукташпаган көчмөндөргө кайдан өзүнүн чеп коргондору

болсун...» деген да пикир айтылып жүрөт. Кыргыздардын нагыз өзүнө таандык чеп коргондорго Кетмен-Төбөдөгү Улук-Коргон (Кетмен-Төбө же Узун-Акмат XVIII к.); Талас өрөөнүндө Садыр-Коргон (XVIII к.) жана башкалар кирет. Кокон хандыгынын мезгилинде Талас өрөөнүндө жергиликтүү феодал Нурак Ажыбек уулунун өзүнүн чеп коргону болгон. 1843-жылы Ысык-Көлдүк манап Боронбай Жууку суусунун жогорку өңүрүндө Кызыл-Үңкүр деген чеп коргон курдурган. Пишпектин жанында манап Байтиктин коргону болгон. Ормон хан да өзүнө Санташ деген жерде Чоң-Коргон салдырган [13, 303-б.]. Кыргыздардын да, кокондуктардын да чептеринин курулуш техникасы бир типте болгон. А. Н. Бернштамдын пикири боюнча анын жол-жобосун өзбек усталарынан алышкан болуусу керек [5, 303-б.]

Тарыхый булактарда Кокон хандыгында 18ден ашуун салыктын түрлөрү болгондугу айтылат. Салыкты суу үчүн да, туз үчүн да, токойду пайдалангандыгы, ар кандай коко-тикенек жыйнагандыгы үчүн, той өткөргөндүгү үчүн, өлүк көмгөндүгү үчүн да алышкан.

Нүзүп бий Эсенбай уулу [(1798, азыркы Аксы району, Авлетим айылы –1844, Ярмазар айылы (Өзбек Респ.)) – Кокон хандыгындагы кыргыз бийлеринин ичинен биринчилерден болуп «миң башылык» даражага жеткен аскер башчы, көрүнүктүү мамлекеттик ишмер. Нүзүп бийдин саясий ишмердүүлүгүн 3 мезгилге бөлүп кароого болот: 1-мезгил – 1810–1822-жж; 2-мезгил – 1822–1842-жж; 3-мезгил – 1842–1844-жж.

1-мезгил - 1810-1822-жж. Нүзүп бийдин ишмердүүлүгүнүн башталышы. Омор хан бийлик жүргүзүп турган жылдары Кокон менен Бухаранын чек арасында жайгашкан Оро-Төбө чатагы басылбай, эки хандыктын ортосунда чыр-чатак болуп турган эле. Бухара эмиринин жардамы менен Махмуд хан төрө Оро-Төбөнү ээлеп алган болчу. Кокон мамлекетинен чек ара коопсуздугун сактоо максатында, Омор хан бул аймакты кошуп алуу аракетин жасай баштайт. 1818-

жылы хан тарабынан жиберилген аскерлер Алишер жүз башынын жетекчилиги астында (ичинде Нүзүп да болгон) Оро-Төбөгө келет. Омор хан ашыкча кан төгүүдөн баш тартып, Махмуд төрөнү «уурдоого» буйрук берет. Башчысы уурдалгандан кийин айласыздан Оро-Төбө хандыктын курамына кошулат.

2-мезгил – Нүзүп бийдин ишмердүүлүгүнүн өнүккөн мезгили (1822-42-жж.); Омор хан өлгөндөн кийин бийликке анын баласы Мадали хан келет (1822-1841-жж.). Хан ордосунда бир топ өзгөрүүлөр болот. Бир канча вазирлер, лашкер башчылар алмаштырылат. Нүзүп жүз башы болсо Сафид-Булан калаасынын коменданты болуп дайындалат. Мадали хандын башкаруу учуру Кокон мамлекетинин ички жана тышкы саясий-экономикалык абалынын жогорулоо мезгили болгон. Мамлекеттин чөлкөмү Түштүк Казакстан, Талас, Чүй, Ысык-Көл жана Теңир-Тоого жайылган. Тышкы саясатта 1832-жылы Кытай менен Кокон-Пекин келишими түзүлүп, чоң ийгилик жаратылган [14, 235-б.]. Бул тууралуу эл арасында:

Кыргыз, Кытай чек араны,

Нүсүп кантип бөлдү экен.

Кантип башы жетти экен?

Кантип барып бөлдү экен... [2, 14-б.] – деген кошок саптары сакталып калган.

Жүз башынын Аксы чөлкөмүндө жасап жаткан иштери менен кабардар болуп жүргөн хан күндөрдүн биринде Нүзүп жүз башыны Ысык-Көл боюндагы Каракол калаасын тикелөө үчүн жиберет. Калаанын айланасына чет жакалардан кыргыздар көчүрүлүп келип, жайгаштырылат. Жергиликтүү элдин кол кабыш көрсөтүүсү менен Нүзүп баштаган Кокондук аскер бөлүкчөлөрү тез аранын ичинде эле шаардын курулушун ийгиликтүү аякташат. Шаарга эң биринчи базар, мечит жана чакан дүкөндөр салынат. Натыйжада, Нүзүп Кара-Кол калаасында бир жылдан ашык убакыт жүрүп, калаанын чыңдалышына өзүнүн салымын кошот.

Белгилей кетчү нерсе, Бухара менен Кокондун ортосунда Оро-Төбө үчүн бир нече ирет кагылышуулар болуп өткөн. Тынымсыз

кайталанып туруучу согуштардан улам, ал жердин калкы чет жакаларга көчүп кете баштаган. Алсак, 1806-жылы Оро-Төбөнүн калкы 12 миңге жакын эл болсо, ал эми XIXк. 70-жылдарында 10 миңге жакын гана тургундары калган [4, 20-б.].

Демек, Мадали хандын мезгилинде Кокон хандыгы Чыгыш Түркстан аймагында гана өзүнүн үстөмдүгүн орнотууга жетишпестен, Фергана өрөөнүндөгү Бадахшан, Кожент, Жизак, Каратегин, Алай аймактарын кайрадан өз таасирине бурууга жетишет. Аталган аймактардагы маселени чечүүдө хандын буйругу менен жөнөтүлгөн Нүзүп паңсат чон роль ойнойт. Тарыхый материалдар далилдеп тургандай, Нүзүп паңсаттын жетекчилиги менен коргонуу катары салынган кокондуктардын Алай өрөөнүндөгү Кызыл-Коргон, Сары-Коргон, Дароот-Коргон, Памирдеги Таш-Коргон чептери бекемделген.

3-мезгил – 1842–1844-жж. Нүзүптүн ишмердүүлүгүнүн гүлдөө жана кризис мезгили;

Өлкөдөгү саясий кризистин натыйжасында 1840–1842-жж. бийликти өз колдоруна кыргыз бийлери алышкан. Мисалы, Нүзүп бийдин хандыктагы аталыгын айтса жетиштүү. К.Кененсариев «...ферганалык кыргыздар Кокон амирлигинин жеңилишине да, жеңилишине да, жакшылыгына да, жамандыгына да ортоктош болгон...» [12, 158-б.]. Нүзүп миңбашы баштаган делегация 1842-жылы жай айларында Таластан Шералынын үй-бүлөсү менен азыркы Аксы районун борборунан 35-40 км. алыстыкта жайгашкан Кара-Суу суусунун жээгине көчүрүп келгендиги чындык. Тарыхчы Ж. Алымбаевдин ою боюнча мунун эки себеби болушу мүмкүн: биринчиден, Аксы аймагы Нүзүптүн туулуп-өскөн жери, экинчиден аймак Жаркынайымдын төркүндөрү жашаган аймак [1]. Натыйжада, тарыхый фактыларга таянып, Жаркынайымдын Аксы өрөөнүнөн чыккан саруу кызы экендигин ырастоого болот.

Шералы хандын буйругуна ылайык Нүзүп Маргаландын акими болуп дайындалат. Маргалан Фергананын ири аймактарынан

болуп, анын ичине Кува, Риштан, Язаван, Хайдаркан, Кадамжай, Шахимардан ж.б. көп шаарлар, кыштактар кирген. Акимдин так сарайы Маргалан шаарына жакын жердеги гүлдүү бакка оролгон Ярмазар кыштагында жайгашкан.

Нүзүп Маргаланга көчүп келгенден кийин аксакалдарды чакырып, кеңешме өткөрүп, шаардын ал-акыбалы менен таанышат. Бир катар эл туруучу жайларды кыдырып, соода, дыйканчылык тармактарын өнүктүрүүгө көңүл бурат. Мындай жылуу мамилени шаар тургундары колдойт. Шаардын көчөлөрүн кеңейтип, жаңылап мечит, мазарларды курууга буйрук берет. 30-40 жыл мурун Омор хан Маргаланга аким болуп, көптөгөн курулуш иштерин баштап, аягына чыкпай калган болчу. Нүзүп болсо ушул иштерди кайрадан колго алып, жандандыра баштайт. Мулло Гариб Маргилони Нүзүптүн аткарган иштери жөнүндө мындай баяндама берет: «Омор хандын мезгилиндеги иштерди улантууга киришет. Маргаландагы Хожо Мойоз мазарынын айланасына жаңы дубал курдурууга буйрук берет. Аялы Толгонай болсо, жетим-жесир балдарга камкордук кыла баштайт. «Искендер падыша» деп аталган мазарды оңдотуп, 30–40 бала батчу жай салдырат». Мындан сырткары Толгонай Ярмазардан жетимдер үчүн 30 танап жер үлүшүн, бир тегирмен жана 2 дүкөн сатып берет. Жетим балдардын кат-сабатын ачуу максатында атайын 2 молдону акимдин буйругу менен дайындайт. Жогорудагы иштери үчүн калк арасында Толгонай «кыргыз аким айым» деген атка конгон», – деп белгилейт Мулла Гариб Маргилони. Ордоүчүнчү-ара чыр-чатактардын учурунда Нүзүптү кыргыз-кыпчак феодал төбөлдөрү Мусулманкул менен Шады датканын уюш-

турган кутумунун натыйжасында 1844-жылы өлтүрүлгөн [15, 130-б.]

Жыйынтыгында, Кокон хандыгынын коомдук турмушунда Нүзүп бийдин ата-бабалары олуттуу салым кошуп келгендиги эл оозунда, тарых барактарында жана кошок ырларында унутулбай айтылып келгендиги жогоруда баяндалды. Буга ылайык Нүзүп миң башынын чебереси Байыскан атасы Сулайманкул болушка кошкон кошогуна да:

Он эки атам хан өткөн,
Ойлонбой баары даана өткөн.
Он бир атам хан өткөн,
Омоктуу баары даана өткөн.
Жетилип атам хан өткөн,
Жеткилең баары даана өткөн.
Тогуздап атам хан өткөн,
Токтолбой баары даана өткөн.
Катарлаш атам хан өткөн,
Катары менен даана өткөн [10, 120-б.]

– деген саптарда чындыгында эле түп аталары эл керегине жараган инсандардан болгондугун кошууда.

Кожомкулдун урпактары өрөөндүн элин 1917-жылы Улуу Октябрь Социалисттик революциясына чейин сырткы душмандардан коргоп келген.

Нүзүп миң башынын Кокон мамлекетинин тарыхында ээлеген орду, кошкон салымы арбын. Анткени, Кокон хандыгынын мамлекеттүүлүгүн чындоого өзгөчө салым кошкон, хандыктагы саясий иштердин активдүү катышуучусу, калктын келечегин ойлогон инсан гана эмес, такшалган дипломат катары да кароого болот. Демек, чыгаан эр азаматтардын күчү менен элибизди Кокон амирлигинин жеми болуудан сактап турган жана кыргыз төбөлдөрүнүн хандыктагы ээлеген орду чоң болгон.

Адабияттар

1. *Алымбаев Ж.* Нүзүп бий. – Б.: Шам, 2000.
2. *Анарбекова В.Э.* Деятельность исторических личностей кыргызского народа по материалам фольклора (XIX-нач. XX вв.). // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Б., 2017.

3. *Базарбаев Ш.* Кыргыз маданиятынын өнүгүү дилектикасы. – Ош., 2001.
4. *Бейсембиев Т.К.* «Тарихи Шахрухи» как исторический источник. – Алма-Ата, 1987.
5. *Бернштам А.Н* Архитектурные памятники Киргизии. – М-Л.: 1950.
6. *Захриддин Мухаммед Бабур.* Бабур баян.//Кыргыздар. – Б.,1991.; *Наливкин В.* Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886.
7. Информатор. Атакулова Айым. – Аксы району, Авлетим айылы, 2003-ж.
8. Информатор. Жоробеков Ташбай. – Аксы району, Авлетим айылы, 2003-ж.
9. *Калбаев А.* Сулайманкул болуш. – Б., 2011.
10. *Калбаев А.* Сулайманкул болуш. – Б.:2011, 120-б.// Информатор. Ырсалы Алымкул уулу. – Аксы району, Кара-Суу айылы, 1978-ж.
11. *Кененсариев Т.* Кыргыздар жана Кокон хандыгы. – Ош, 1997.
12. *Кененсариев Т.* Кыргызстандын Орусияга каратылышы. – Б., 1997.
13. Кыргызстандын эң байыркы мезгилден XIX кылымдын соңуна чейинки тарыхы. – Б.: «Кыргызстан» Сорос фонду, 1998.
14. Кыргыз тарыхы. Энциклопедия. – Б., 2003.
15. *Урустанбеков Б.У, Чороев Т.К.* Кыскача энциклопедиялык сөздүк. – Фрунзе, 1990-ж.